

УДК 159.922

Дригус Марія Трохимівна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України
e-mail: mariatrd33@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНА СИСТЕМА Ю.І. МАШБИЦЯ: КОНЦЕПЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НАВЧАННЯ У ПАРАДИГМІ ОСОБИСТІСНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ

Анотація

У статті здійснений аналіз концепції психологічних механізмів навчання як базальної складової психологічної системи видатного вітчизняного ученого Ю.І. Машбиця. Показано, що магістральними площинами цієї системи є створення ученим «психологічних теорій учбової діяльності і навчання». Констатовано, що сенсовірним і сполучальним стрижнем цих теорій є концепція психологічних механізмів навчання, розроблена уперше Ю.І. Машбицем на підґрунті синергійної методології. Розкрита системна й багатомірна сутність концепції психологічних механізмів навчання, її трансгресивність як здатність до ініціації та продукування нових спектрів сучасного психологічного знання у теоретико-методологічному і теоретико-експериментальному вимірах. Проведено аналіз концепції психологічних механізмів навчання Ю.І. Машбиця у парадигмі особистісної ефективності. Розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження ученим психологічних механізмів навчання, зокрема, концепт декомпозиції навчання і роль внутрішньої, особистісної, детермінації. Здійснена концептуальна характеристика таких провідних механізмів навчання, як механізм зворотного зв'язку і механізм довизначення учбової задачі у проекції особистісної ефективності. Окреслено змістові спектри – сутнісні ознаки становлення особистісної ефективності школяра у контексті розгляду сутності психологічних механізмів. Піднята проблема історіогенези поглядів Ю.І. Машбиця на проблему психологічних механізмів навчання. Висвітлено множинний вектор екстраполяції ідей Ю.І. Машбиця у сучасних вітчизняних дослідженнях, їх евристичний потенціал.

Ключові слова: психологічна система, психологічна теорія, психологічні механізми, концепт, особистість, саморозвиток, синергія.

Дригус Марія Трофимівна, кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, Институт психологии имени Г.С.Костюка НАПН Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СИСТЕМА Е.И. МАШБИЦА: КОНЦЕПЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ ОБУЧЕНИЯ В ПАРАДИГМЕ ЛИЧНОСТНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация

В статье осуществлен анализ концепции психологических механизмов обучения как базального компонента психологической системы выдающегося отечественного ученого Е.И. Машбица. Показано, что магистральными направлениями этой системы есть создание ученым «психологических теорий

учебной деятельности и обучения». Констатировано, что смыслообразующим и «сопряженным» стержнем этих теорий является концепция психологических механизмов обучения, разработанная впервые Е.И. Машбицем на основании синергетической методологии. Раскрыта системная и многомерная сущность концепции психологических механизмов обучения, ее трансгрессивность как способность к инициации и продуцированию новых спектров современного психологического знания в теоретико-методологическом и теоретико-экспериментальном измерениях. Осуществлен анализ концепции психологических механизмов обучения Е.И. Машбица в парадигме личностной эффективности. Рассмотрены теоретико-методологические основания исследования ученым психологических механизмов обучения, в частности, концепт декомпозиции обучения и роль внутренней, личностной, детерминации. Дана концептуальная характеристика таких ведущих механизмов обучения, как механизм обратной связи и механизм доопределения учебной задачи в проекции личностной эффективности. Раскрыты содержательные спектры – сущностные признаки становления личностной эффективности школьника в контексте рассмотрения сущности психологических механизмов. Рассмотрена проблема историогенезиса взглядов Е.И. Машбица на проблему психологических механизмов обучения. Представлена множественность экстраполяции идей Е.И. Машбица в современных отечественных исследованиях, показан их эвристический потенциал.

Ключевые слова: психологическая система, психологическая теория, психологические механизмы, концепт, личность, саморазвитие, синергия.

Drygus Maria Trokhymivna. Ph.D. of Psychology, Senior Associate G.S., Kostiuk Institute of Psychology of NAPS of Ukraine

PSYCHOLOGICAL SYSTEM OF YU.I. MASHBYTS: THE CONCEPTION OF PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF EDUCATION IN THE PARADIGM OF PERSONAL EFFECTIVENESS

Summary

The article analyzes the concept of psychological mechanisms of education as a basal component of the psychological system of the outstanding Ukrainian scientist Yu .I. Mashbyts. It is shown that the main lines of this system are the creation of scientists "psychological theories of learning activity and education." It has been established that the conceptual and "conjugate" core of these theories is the concept of psychological mechanisms of education, developed for the first time by Yu .I. Mashbyts on the basis of synergetic methodology. The systemic and multidimensional essence of the conception of psychological mechanisms of education is revealed, its transgressiveness as the ability to initiate and produce new spectra of modern psychological knowledge in the theoretical-methodological and theoretical-experimental dimensions. The analysis of the conception of psychological mechanisms of education by Yu .I. Mashbyts in the paradigm of personal effectiveness is carried out. The theoretical and methodological foundations of

research of psychological mechanisms of education, in particular, the concept of the decomposition of education and the role of internal, personal, determination are considered. A conceptual description of such leading education mechanisms as the feedback mechanism and the mechanism of the additional determination of learning task in the context of personal effectiveness is given. The content spectra are revealed - the essential signs of the formation of the student's personal effectiveness in the context of considering the essence of psychological mechanisms. The problem of the historiogenesis of Yu .I. Mashbyts views on the problem of psychological mechanisms is considered. The multiplicity of the extrapolation of Yu .I. Mashbyts ideas in modern domestic research and their heuristic potential are shown.

Keywords: *psychological system, psychological theory, psychological mechanisms, concept, personality, self-development, synergy.*

Постановка проблеми і актуальність дослідження. У часових межах другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. видатним вітчизняним ученим Ю.І. Машбицем була створена самобутня психологічна система, яка у сучасному звучанні синергійна за своїм теоретико-методологічним підґрунтям, багатомірна й трансгресивна за змістово-структурною організацією. Магістральними площинами цієї системи є розроблені ученим «психологічні теорії учбової діяльності¹ і навчання». Сенсовітвірним і сполучальним стрижнем цих теорій є концепція психологічних механізмів навчання, апперцепційна і евристична за потенціалом концептуальних ідей, яка розкрита Ю.І. Машбицем на засадах синергійної методології уперше у вітчизняному психологічному просторі.

Учений чітко означає концептуальні ідеї його підходу до створення «теорій учбової діяльності і навчання»:

- рівноправна збалансованість їх наукового статусу: «Теорії учбової діяльності і навчання не володіють пріоритетом по відношенню одна до одної [10, с. 53];

- продуктивність їх розробки забезпечується однорівневою сумірністю обох теорій: «Успіх у розробці однієї суттєво залежить від рівня розробленості іншої» [10, с. 53];

- органічна єдність і нероздільність процесу створення обох теорій: «Психологічні теорії учбової діяльності і навчання повинні розроблятися у єдності з тим, щоб кожний крок у створенні однієї з них був вкладом у розвиток іншої. Тільки така стратегія, – вважає Ю.І. Машбиць, – може забезпечити розробку «сполучальних» психологічних теорій учбової діяльності і навчання» [10, с. 53].

Унікальною є проголошена ученим дослідницька стратегія: «такий підхід до співвідношення психологічних теорій учбової діяльності і навчання передбачає і певну стратегію дослідження: учбова діяльність повинна вивчатися у межах навчання, закономірності її обов'язково повинні співвідноситися з особливостями навчання, у яке учбова діяльність

¹ У тексті вважаємо за доцільне авторське вживання «учбова діяльність», «учбова задача», які синонімічні до концептів «учіннева діяльність», «учіннева задача» сучасного тезаурусу.

включається» [10, с. 53]. Цей концептуальний абрис дослідницького шляху вченого був для нього еталонним на протязі всього часового континууму створення ним психологічної системи.

Зазначимо, що своєрідним індикатором самобутності психологічної системи є розробка Ю.І. Машбицем концепції психологічних механізмів навчання, яка склала базальне підґрунтя «сполучальності» створених ученим психологічних теорій.

Мета статті – здійснити уперше аналіз концепції психологічних механізмів навчання Ю.І. Машбиця у парадигмі особистісної ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічних механізмів належить до ключових у сучасному вітчизняному психологічному просторі. Так, здійснено теоретико-методологічний аналіз: психологічних механізмів становлення та здійснення особистості, а також механізмів розвитку особистості (С.Д. Максименко); психологічних механізмів зародження, становлення та здійснення особистості (С.Д. Максименко, В.В. Клименко, А.В. Толстоухов); психологічних механізмів у концепції навчання Ю.І. Машбиця (М.Л. Смульсон); засад дослідження психологічних механізмів особистісної ефективності школяра (М.Т. Дригус). У теоретико-експериментальному контексті досліджено: психологічні механізми первинної шкільної неуспішності (Л.О. Кондратенко); оцінкові ставлення як психологічний механізм особистісної ефективності школяра (Н.І. Мусіяка); рефлексію як психологічний механізм особистісної ефективності учня (І.В. Яворська-Ветрова) й ін.[3; 4; 6; 7; 8; 18; 22; 26].

Виклад основного матеріалу. Зазначимо, що генералізованою тенденцією досліджень проблеми психологічних механізмів є відсутність визначення концепту «психологічний механізм». Попри доволі широке вживання поняття «психологічний механізм», він включається, як правило, у психологічний контекст без свого визначення. Ця тенденція, започаткована ще у ХХ ст., і на яку звертав увагу у 90-х роках ХХ ст. М.Й. Боришевський [2], зберігається і донині. Віддзеркаленням стану дослідження проблеми психологічних механізмів у зарубіжній психології слугує той факт, що поняття «механізм» або «психологічний механізм» відсутні навіть у «Великому тлумачному психологічному словнику» [1], який характеризується як один з «найбільш авторитетних і широко використовуваних у світі психологічних словників початку ХХІ ст.» (автором якого є відомий американський психолог Артур Ребер).

Прикметно, що у розробці проблеми психологічних механізмів Ю.І. Машбиць йде самобутнім шляхом [9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 19; 20]. Так, принципово важливим у підході вченого є визначення концепту «механізм», а також стрижневі лінії його психологічного аналізу. Відтак Ю.І. Машбиць у системній парадигмі дає родові і видові визначення концепту «механізм»: «Під механізмом розуміємо конструкти, що описують взаємодію між компонентами системи» [19, с. 76]; «механізм навчання як певної системи – це теоретичний конструкт, який описує її функціонування. Психологічні механізми навчання описують функціонування цієї системи як взаємодію учителя і учня» [11, с.

121]. Це визначення психологічного механізму навчання в засаді дає розуміння навчання як системи з супідрядними її підсистемами: «Навчання як системне утворення включає дві підсистеми – діяльність вчителя (навчаючу підсистему) і діяльність учня (учбову підсистему). Психологічні механізми навчання описують взаємодію між ними на психологічному рівні» [16, с. 176]. Згодом Ю.І. Машбиць розширює це положення, про що мова йтиме нижче.

Чому було важливо здійснити психологічний аналіз саме проблеми механізмів навчання? «Наукове вирішення основних психологічних проблем навчання, як і його науково обґрунтоване проектування, повинно спиратися на знання психологічних механізмів навчання», – підкреслює учений наукову значущість розв'язання цієї проблеми [12 с. 3].

Важливий внесок здійснив учений у визначення теоретико-методологічних засад дослідження психологічних механізмів навчання. Ключовою при цьому він виокремлює таку ідею, як декомпозиція навчання. «Вихідним пунктом дослідження психологічних механізмів навчання є поняття *декомпозиції* навчання як системного утворення. При цьому необхідно враховувати, що навчання, як і будь-яке системне утворення, припускає множину способів членування, при якому утворюються різні компоненти системи. Різні способи членування мають неоднакову евристичну цінність», – наголошує вчений [12, с. 3].

Йти самобутнім шляхом у розгляді тої чи тої проблеми, всупереч усталеним поглядам – домінантна риса Ю.І. Машбиця як ученого. Він акцентує на неспроможності «найбільш поширеного способу декомпозиції навчання», який «не дозволяє розкрити психологічні механізми навчання». Це – наявне традиційне виокремлення таких «компонентів, як вчитель і учень, зміст і метод навчання, його технічні засоби і т.п.» [12, с. 4].

Учений чітко означає власну позицію, розкриваючи базальне підґрунтя створеної ним концепції психологічних механізмів навчання: «Продуктивним ми вважаємо такий спосіб декомпозиції системи навчання, відповідно до якого *навчання розглядається як система діяльностей – учбової і навчальної*, і припускає, що зміст і методи навчання, технічні засоби і т.д. повинні розглядатися в контексті цих діяльностей. Відзначимо, що даний підхід не ігнорує ні вчителя, ні учня, вони розглядаються з погляду їхніх соціальних ролей. Тому можна вважати, що психологічні механізми навчання описують взаємодію вчителя й учнів *на рівні здійснюваних ними діяльностей*» (курсив наш. – М.Д.) [12, с. 4]. Розгляд навчання не як підсистеми, а як системи діяльностей – учбової і навчальної, розкриття сутності психологічних механізмів навчання, які описують «взаємодію вчителя й учнів на рівні здійснюваних ними діяльностей» – це постулювання ідеї суб'єктності, бачення учня як діяльнісного суб'єкта. Цим самим імпліцитно внесена ідея розгляду особистісної ефективності учня як суб'єкта діяльності. Адже домінантна тенденція визнання лише об'єктної парадигми виключає розгляд якісних характеристик суб'єктності. Ефективність свого підходу учений чітко означає: «продуктивним ми вважаємо...».

Зазначимо, що піднята ученим проблема взаємодії вчителя і учнів «на рівні здійснюваних ними діяльностей», – це означення ним також ідеї суб’єкт–суб’єктної взаємодії, яка є гостро актуальною і сьогодні. Як нині зазначає В.Г. Кремень, «суб’єктно–суб’єктні відносини між тим, хто навчає, і тим, хто навчається, мають замінити суб’єктно–об’єктні, що часто мають місце в нашій освіті» [5, с. 6].

Учений дає визначення «основних психологічних механізмів»: «Основними ми вважаємо такі психологічні механізми, які описують взаємодію педагога і учня на рівні виконуваних ними діяльностей» [19, с. 74]. Ю.І. Машбиць виділяє такі психологічні механізми навчання:

– *«механізм зворотного зв’язку (загальний механізм для будь-якої системи замкненого управління);*

– *механізм, що відбиває процес переходу від навчального впливу до учбової задачі – до визначення учбової задачі (це частковий випадок психологічного механізму, який має місце в будь-якому управлінні, об’єктом якого є людина);*

– *механізм динамічного розподілу функцій управління між педагогом (або комп’ютером, що виконує його функції) і учнем. Цей механізм специфічний для системи навчання» [19, с. 74].*

У наведеному вище важливою є диференціація ролі й статусу кожного з трьох основних механізмів навчання. У концептуальній характеристиці основних психологічних механізмів навчання простежується чітка наукова позиція вченого, обстоювання власної точки зору, вільної і незалежної від домінантності інших поглядів (зокрема, на механізм зворотного зв’язку В. Скіннера й інших прихильників біхевіоризму). Його здатність проникнути у глибинні шари розуміння психологічної сутності механізму дає можливість бачення їх нових змістовних спектрів. Так, аналізуючи експериментальні дослідження механізму зворотного зв’язку (характерною рисою яких була суперечливість отриманих результатів), Ю.І. Машбиць вважає за доцільне розкрити її зумовленість «неврахуванням ряду факторів, які значною мірою впливають на ефективність зворотного зв’язку» [19, с. 76].

Учений визначає фактори, від яких залежить ефективність зворотного зв’язку, а саме: своєчасність інформації; характер допоміжного навчального впливу; психологічна підготовленість учня до отримання певної інформації по каналу зворотного зв’язку: відповідність очікувань учня фактично одержаній допомозі; модальність інформації по каналу зворотного зв’язку, учений розкриває сутнісні їх риси.

Прикметною ознакою концептуального аналізу проблеми психологічних механізмів є окреслення Ю.І. Машбицем стратегії ефективного розв’язку тієї чи іншої її ланки. Так, вказуючи на такий фактор, як «відповідність очікувань учня фактично одержаній допомозі», неврахування якого деструктивно впливає на ефективність зворотного зв’язку, учений зазначає: «Досить часто навіть досконалі навчальні системи надають учневі не ту допомогу, на яку він сподівався. Тому бажано закласти в навчальну систему такий механізм, який дозволив би діагностувати не лише помилки, а й причини і засоби їх усунення.

Крім цього, учневі треба довести, що саме ця допомога йому потрібна» [19, с. 77].

Важливим для розуміння особистісної ефективності учня є уведений Ю.І. Машбицем концепт «розмір поля самостійності учнів» [17, с. 173]. Учений визначає його як «відхилення від нормативного способу розв'язання задачі, коли учням не надається допомога. Між цим показником способу управління учбовою діяльністю і рівнем детермінації учбової діяльності, – констатує вчений, – існує обернений зв'язок: чим менший розмір поля самостійності, тим більш жорсткою є детермінація діяльності учня» [17, с. 173].

Зазначимо, що ідея Ю.І. Машбиця щодо «поля самостійності учня» як важливої характеристики навчальної технології є інноваційною не лише у дихотомії «розмір поля самостійності – якість детермінації», але й відкриває нові горизонти для дослідницьких пошуків у векторі «поле самостійності учня – самодетермінація – особистісна ефективність учня як суб'єкта учбової діяльності».

Непересічним вважаємо те, що Ю.І. Машбиць ставить проблеми, які й на сьогодні є гостро злободенними. Піднята ученим проблема допомоги у суб'єкт-суб'єктній взаємодії – це зримо окреслена стратегія створення підґрунтя для усвідомлення школярем самого себе у процесі учіння, «покрокова» рефлексія власної ефективності. Чітко окреслені стратегії «міри допомоги» учневі – це створення підґрунтя для усвідомлення школярем його суб'єктної успішності, а отже, і особистісної ефективності. Відтак Ю.І. Машбиць поставив проблему, яка нині є стрижневою для сучасного освітнього простору. Це – забезпечення екологічності особистісного становлення школяра у системах «учень – учіннєва діяльність», «учень – освітнє середовище».

Новаторською є характеристика Ю.І. Машбицем такого психологічного механізму навчання, як довизначення учбової задачі. Цей механізм є яскравим унаочненням особистісної парадигми в навчанні. «Сутність цього механізму полягає в тому, що будь-який вплив управління піддається особистісній обробці» [19, с. 77]. У системі навчання, акцентує учений, відбувається трансформація, в якій має місце розбіжність «між навчальним впливом, тобто задачею, що її ставить педагог, і фактично розв'язуваною учнем задачею» [19, с. 77]. І далі: «Механізм довизначення навчального впливу дозволяє включити в систему навчання особистість учня, оскільки те, як саме суб'єкт довизначає навчальні впливи, значною мірою залежить від особливостей його особистості» [19, с. 77].

Це положення було принципово важливим, зважаючи на те, що в освітньому просторі, повторюємо, об'єктна парадигма навчання мала стійкий домінуючий статус. Учений обстоює важливість проблеми суб'єктності школяра, а головне – розкриває механізм, через який ця суб'єктність здійснюється. «Цей психологічний механізм, – наголошує Ю.І. Машбиць, – обґрунтовує теоретичне положення: учень – це не тільки об'єкт управління, він – суб'єкт учбової діяльності і стає суб'єктом саме тому, що трансформує зовнішній навчальний вплив в учбову задачу» [19, с. 78].

Характерною рисою авторського шляху розкриття тої чи тої наукової проблеми є невинний пошук ученим нових змістових спектрів, співставний і порівняльний аналіз сенсотвірних концептуальних «вузлів» у їх генезі. Так, учений піднімає проблему трансформації власного розуміння ним сутності учбової задачі: «будь-який навчальний вплив (у тому числі і у вигляді явної задачі в загальнонауковому значенні цього терміну) стає учбовою задачею – звертає увагу він – лише в тому випадку, якщо учень співвідносить її з певними учбовими цілями. Цим самим ми вносимо уточнення у наше тлумачення сутності учбової задачі, яке знайшло своє відображення у раніше виданих публікаціях» [12, с. 4].

Аналіз ученим бачення сутності психологічного механізму довизначення учбової задачі початку ХХІ ст. – це системне сузір'я концептуальних ідей, яке чекає на увагу дослідників у експериментальному вимірі.

У контексті предмету нашого розгляду зазначимо, що у наведеному нами нижче зримо окреслені Ю.І. Машбицем змістові спектри – сутнісні ознаки становлення особистісної ефективності школяра: «у процесі довизначення поставленої ззовні задачі, відбувається не лише трансформація задачної ситуації, – зауважує вчений. – При цьому може значно розширитися задачний простір. Інакше кажучи, під впливом актуальної для учня в даний момент мети, *учень співвідносить поставлену ззовні задачу із учбовими цілями, які він прагне досягти, самостійно підбирає для себе задачні ситуації і, перетворюючи їх у відповідні задачі, розв'язує їх.* При цьому вони можуть значно відрізнитися від поставлених ззовні задач за своєю структурою і за об'єктами, що входять до задачної ситуації. Найбільш істотні зміни при цьому мають місце в тих випадках, коли *довизначеною виступає задача на рефлексію учнем своєї діяльності*» (курсив наш. – М.Д.) [12, с. 9-10]. А це, підкреслюємо, у свою чергу, є психологічним механізмом усвідомлення школярем себе як особистісно ефективного суб'єкта учбової діяльності. Звертаємо увагу, що при цьому учений дав характеристику становлення особистісної ефективності школяра у процесі учбової діяльності.

Спираючись на результати дослідження інтелекту, здійснені М.Л. Смульсон [21], на встановлену нею значущість формування в учнів метакогнітивних складників інтелекту, Ю.І. Машбиць обґрунтовує необхідність «стимулювати учнів не лише до такого довизначення задач, яке ґрунтується на варіюванні певного предметного змісту, а й до *постановки розв'язання задач на рефлексію своєї діяльності*» (курсив наш. – М.Д.) [12, с. 11]. А це, безумовно, є означення вченим нового дослідницького спектру також і проблеми рефлексії.

Прикметно, що дана Ю.І. Машбицем концептуальна характеристика «діяльності учня у світі учбових задач», логіка наукового пошуку трансгресує у площину інноваційного концептуального аналізу учбової діяльності. «У зв'язку з цим ми вважаємо доцільним уточнити зміст поняття *учбова діяльність*» – «це діяльність по конструюванню світу учбових задач, яка виявляється у самостійній постановці і розв'язуванні учбових задач» (курсив

наш. – М.Д.) [12, с. 10]. У наведеному вище учений посутньо окреслює зміст найвищого ступеня розвитку особистісної ефективності школяра.

Непересічним є положення Ю.І. Машбиця про те, що до визначення учнями учбових задач «є одним з найважливіших джерел саморозвитку учнів» [12, с. 11]. Прикметно, що учений чітко бачив креативність і продуктивність його авторського розуміння механізму до визначення учбової задачі, який, звертає він увагу, «розкриває нові грані психічного розвитку школяра, джерело його саморозвитку» [12, с. 11]. Важливою при цьому є висунута ученим ідея «конструювання учнем задачного простору», що «характеризує не лише учбову діяльність, а й його особистість, передусім когнітивну, мотиваційну і волюву сфери», тобто, зауважимо, ті сфери, в яких у системному баченні відбувається становлення і перебіг процесу розвитку особистісної ефективності школяра. Його думка про розвиток здатності до конструювання учнем задачного простору є одночасно важливою і як показник сформованості особистісної ефективності школяра.

Розуміння проблеми особистісної ефективності збагачується у контексті наукових розвідок М.Л. Смульсон, яка у власному концептуальному підході обстоює тезу «про самостійне проектування і конструювання суб'єктом учбової діяльності (тобто учнем) власного навчального середовища» (курсив наш. – М.Д.) [23, с. 39]. А це – ще один, новий, шлях продуктивного розв'язку проблеми саморозвитку школяра в освітньому середовищі.

Ученим наполегливо обстоюється ідея розвитку суб'єктності школяра, окреслена ним у 90-х роках ХХ ст. У 2000 р., на III з'їзді Товариства психологів України, присвяченому 100-річчю від дня народження академіка Г.С. Костюка. Ю.І. Машбиць знову акцентує: «Принципове значення цього механізму полягає в тому, що він дає змогу теоретично обґрунтувати твердження: *учень є не лише об'єктом управління, водночас він є суб'єктом навчальної діяльності*» [11, с. 122].

Історіогенеза розробки цієї проблеми свідчить про розкриття ученим все нових спектрів особистісного потенціалу «психологічного механізму до визначення учбової (поставленої педагогом) задачі» [15]. Зокрема, у 2006 р., він дає таке визначення: «Сутність згаданого механізму полягає в особистісному опрацюванні поставленої перед учнем задачі» [15, с. 17]. Саме цей механізм забезпечує суб'єктну включеність школяра у процес навчання. «Зазначений психологічний механізм навчання дає можливість теоретичного обґрунтування положення про те, що в умовах навіть жорстко детермінованого навчання учень, до визначаючи поставлену вчителем задачу, піддаючи її особистісному опрацюванню, є суб'єктом учбової діяльності. При цьому підкреслюється надзвичайно *важлива роль внутрішніх детермінант учня, його особистості...*» (курсив наш. – М.Д.) [15, с. 17].

Ключовою теоретико-методологічною засадою розуміння сутності психологічних механізмів навчання вважає Ю.І. Машбиць проблему детермінації, необхідність виокремлення таких її двох форм, як зовнішню і внутрішню, а також акцентування ролі внутрішніх детермінант, що є

базальним підґрунтям становлення й розвитку особистісної ефективності школяра.

Розкриваючи сутність психологічного механізму – до визначення учбової задачі, учений зазначає: «При аналізі системи *задача – учень* необхідно враховувати дві форми детермінації діяльності – зовнішню і внутрішню. Перша з них, як відомо, йде від об'єкта і виявляється в операціональній стороні діяльності. Друга форма детермінації відбиває інтенціональну сторону діяльності, зумовлену значеннєвим змістом об'єкту, *особистісним смислом учня*» [12, с. 7].

Ю.І. Машбиць особливо підкреслює домінуючу роль внутрішньої детермінації як сутнісної характеристики психологічного механізму до визначення учбової задачі: «Даний психологічний механізм навчання відбиває насамперед особливості внутрішньої детермінації: під впливом різноманітних чинників (як мотиваційних, так і інтелектуальних) учень перетворює задавану ззовні задачу (задачну ситуацію) у задачу в психологічному сенсі» [12, с. 7]. Даючи психологічну характеристику до визначення учбової задачі, учений по суті окреслив змістово-структурну модель становлення особистісної ефективності учня у процесі навчання: «до визначення задачі, – зауважує вчений, – можна уявити як проєкцію актуалізованих у даний момент у суб'єкта цілей-мотивів (вони відбивають як особистісний смисл учнів, так і певні ситуаційні чинники), а також інтелектуальних надбань (здібностей і здатностей, знань і умінь, суб'єктивного світу в цілому), яка задається на поставлену ззовні задачу» [12, с. 7].

Відзначимо онтогенетичну універсальність механізму до визначення учбової задачі. Ще у 1973 році Ю.І. Машбиць зазначав: «...Аналіз експериментальних даних говорить про те, що до визначення, яке призводить до зміни структури учбової задачі, що задає вчитель, є досить частим явищем, яке зустрічається в учнів різних вікових груп, починаючи від молодшого шкільного віку і закінчуючи старшокласниками» [9, с. 388].

Вагомою у науково-практичному аспекті є розроблена ним технологія включення механізму до визначення учбової задачі в навчальний процес (що вимагає свого окремого розгляду).

У концептуальному підході Ю.І. Машбиця зримо окреслюється також проблема особистісної ефективності школяра. Учений зазначає, що учбова діяльність (і в цьому вона споріднена з кожною іншою діяльністю) має своїм результатом певний продукт – прямий і непрямий (побічний). Саме в розумінні продукту учбової діяльності імпліцитною є ідея особистісної ефективності школяра. На думку Ю.І. Машбиця, «справжнім продуктом учбової діяльності є зміни в її суб'єкті, і одна з специфічних особливостей учбової діяльності полягає в тому, що він (цей продукт) не відчужується від суб'єкта, а існує лише в ньому» [19, с. 44]. Зміни, що відбуваються в суб'єктному становленні школяра в процесі учбової діяльності, його суб'єктні надбання як продукт цієї діяльності водночас є як процесуальними, так і результативними досягненнями в особистісній ефективності учня. Аналіз сутності психологічного механізму –

динамічного розподілу функцій управління між педагогом (або комп'ютером) і учнем – вимагає окремого аналізу.

Системна й багатомірна сутність концепції психологічних механізмів навчання, створеної Ю.І. Машбицем, має невичерпний креативний потенціал і апперцепційна за своїм змістом.

Важливою ознакою продуктивності наукових розвідок є їх трансгресивність – імпліцитна здатність до ініціації та продукування нових спектрів сучасного знання у теоретико-методологічних і теоретико-експериментальних площинах.

Підтвердженням фундаментальності й ефективності створеної Ю.І. Машбицем концепції психологічних механізмів навчання для науково психологічного простору і її значущість для сучасного освітнього простору є, зокрема, наведене нижче. Так, Н.В. Чепелева відзначає продуктивність ідей наукових розвідок Ю.І. Машбиця для сучасних досліджень. Спираючись на ідеї Ю.І. Машбиця про перевизначення і довивзначення учбових задач, дослідниця розкриває зміст концепту «перевизначення завдання на смисл, котре ставить перед особистістю соціум» [25, с. 115] у контексті аналізу теоретико-методологічних засад самопроекування особистості.

Досліджуючи проблему розвитку інтелекту, М.Л. Смульсон відзначає, що «інтелектуальна ініціація відповідає самостійній постановці задачі... для розвитку інтелекту на її базі є необхідними її до визначення і/або перевизначення. Ці поняття введені Ю.І. Машбицем для опису процесу перетворення заданої ззовні задачі на свою, власну, особистісно прийняту і поставлену» [24, с. 109].

Життєдайність концептуальних ідей Ю.І. Машбиця для сучасного освітнього простору, зокрема у процесі підготовки майбутніх вчителів, віддзеркалюється у наступному. У хрестоматії «Педагогічна психологія» (рекомендована Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів), до якої увійшли «фрагменти монографічних робіт та окремих статей видатних вчених», включено такі роботи Ю.І. Машбиця, як «Психологічний аналіз навчання як управління учбовою діяльністю» і «Навчальна технологія (психологічний аналіз)» [20].

Висновки. Здійснений аналіз теоретико-методологічного і теоретико-експериментального наукового доробку видатного вітчизняного вченого Ю.І. Машбиця переконливо свідчить про те, що у часових межах другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. ученим була створена самобутня психологічна система, яка у сучасному звучанні синергійна за своїм теоретико-методологічним підґрунтям, багатомірна й трансгресивна за змістово-структурною організацією. Магістральними площинами цієї системи є «психологічні теорії учбової діяльності і навчання». Сенсотвірним і сполучальним стрижнем цих теорій є концепція психологічних механізмів навчання, апперцепційна і евристична за потенціалом концептуальних ідей. Ми вперше здійснили спробу її аналізу через призму проблеми становлення особистісної ефективності школяра. Зазначимо, що креативний потенціал концептуального підходу Ю.І. Машбиця до проблеми психологічних

механізмів навчання набуває особливої актуальності в сучасних освітніх реаліях.

Перспективи подальшого дослідження полягають в аналізі створеної Ю.І. Машбицем теорії учіннєвої діяльності у контексті особистісної ефективності школяра.

Список використаних джерел

1. Большой толковый психологический словарь / Ребер Артур (Penguin). Том 1 (А – О): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 2000. – 592 с.
2. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М.Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – № 3 (12). – 1996. – К.: Педагогічна думка, 1996. – С. 26–33.
3. Дригус М.Т. До проблеми теоретико-методологічних засад дослідження психологічних механізмів особистісної ефективності школяра / М.Т. Дригус // III Всеукраїнський психологічний конгрес з міжнародною участю “Особистість у сучасному світі”. – К.: ДП “Інформаційно-аналітичне агентство”, 2015. – Ч. 2. – С. 161–164.
4. Кондратенко Л.О. Психологія первинної шкільної неуспішності: монографія / Л.О. Кондратенко. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – 488 с.
5. Кремень В. Г. Вступ / В. Г. Кремень // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України). Збірник наукових праць. – К. : Видавничий дім «Сам», 2017. – С. 6-7.
6. Максименко С.Д. Психологічні механізми становлення та здійснення особистості / С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 11. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 3–11.
7. Максименко С.Д. Механізми розвитку особистості / С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 26. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. – С. 7–21.
8. Максименко С.Д., Клименко В.В., Толстоухов А.В. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С.Д. Максименко, В.В. Клименко, А.В. Толстоухов – К. : Вид-во Європейського університету, 2010. – 152 с.
9. Машбиц Е.И. О доопределении учебных задач / Е.И. Машбиц // Экспериментальные исследования по проблемам усовершенствования учебно-воспитательного процесса в начальных классах и подготовка детей к школе: материалы II Всесоюзного симпозиума : В 3 ч. – Тбилиси, 1974. – Ч. 1. – С. 375-390.
10. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е.И. Машбиц. – М. : Педагогика, 1988. – 192 с.

11. Машбиць Ю.І. Довизначення учбової задачі як психологічний механізм навчання / Ю.І. Машбиць // Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія. До 100-річчя від дня народження Г.С. Костюка. Матеріали III з'їзду Товариства психологів України. – К., 2000. – С. 121–122.

12. Машбиць Ю.І. Психологічні механізми навчання: теоретико-методологічні засади / Ю.І. Машбиць // Теорія і технологія проектування навчальних систем: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Машбиця Ю.І. – К., 2001. – Вип. 2. – С. 3–15.

13. Машбиць Ю.І. Психологічний механізм довизначення учбової задачі: сутність і евристичний потенціал / Ю.І. Машбиць // Теорія і технологія проектування навчальних систем : Зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 3. – С. 3–17.

14. Машбиць Ю.І. Психологічні механізми дистанційного навчання / Ю.І. Машбиць // Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти. Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2004 року / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К., 2005. – С. 189–201.

15. Машбиць Ю.І. Психологічний аналіз навчання як управління учбовою діяльністю / Ю.І. Машбиць // Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання / За ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. – К.: Міленіум, 2006. – Т. 8, Вип. 2. – С. 6–24.

16. Машбиць Ю.І. Психологічні механізми навчання / Ю.І. Машбиць // Українська психологія: сучасний потенціал. Матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.). – В 3-х томах. – К.: вид-во ДОК, 1996. – Т. II. – С. 176–185.

17. Машбиць Ю.І. Навчальна технологія (психологічний аналіз) / Ю.І. Машбиць // Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання / За ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 6. – С. 166–177.

18. Мусіяка Н.І. Дослідження становлення оцінкових ставлень як механізму особистісної ефективності школяра / Н.І. Мусіяка // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – Т. VI. Психологія обдарованості. – Випуск 11. – С. 203–212.

19. Основи нових інформаційних технологій навчання : Посібник для вчителів / Авт. кол.; За ред. Ю.І. Машбиця / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: ІЗМН, 1997. – 264 с.

20. Педагогічна психологія : Хрестоматія : Навч. посібн. / Л.В. Долинська, Т.М. Лисянська та ін. – К.: Каравела, 2014. – 368 с.

21. Смульсон М. Л. Психологія розвитку інтелекту : монографія / М. Л. Смульсон. – К. : Нора-Друк, 2003. – 298 с.

22. Смульсон М. Л. Психологічні механізми в концепції навчання Ю. І. Машбиця / [Електронний ресурс] / М .Л.Смульсон // Технології розвитку інтелекту, Т.1, № 6, 2014. Режим доступу http://psytir.org.ua/upload/journals/6/authors/2014/Smulson_Maryna_Lazarivna_Psychologichni_mehanizmy_v_koncepcii_navchannja_Yu_I_Mashybytsya.pdf

23. Смульсон М.Л. Середовище дистанційного навчання: психологічні засади проектування / М.Л. Смульсон // Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання / За ред. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон. – К.: Міленіум, 2006. – Т. 8, Вип. 2. – С. 27-39.

24. Смульсон М.Л. Доросла людина у віртуальному освітньому просторі / М.Л. Смульсон // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України). Збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім «Сам», 2017. – С. 107-112.

25. Чепелева Н. В. Теоретико-методологічні засади самопроекування особистості / Н. В. Чепелева // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України). Збірник наукових праць. – К.: Видавничий дім «Сам», 2017. – С. 113-119.

26. Яворська-Ветрова І.В. Динаміка розвитку рефлексивності як механізму становлення особистісної ефективності на межі молодшого шкільного і підліткового віку / І.В. Яворська-Ветрова // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 743. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Чернівецький нац. у-т, 2015. – С. 296–301.

References transliterated

1. Bol'shoj tolkovyj psihologicheskij slovar' / Reber Artur (Penguin). Tom 1 (A – O): Per. s angl. – M.: Veche, AST, 2000. – 592 s.

2. Boryshevs'kyj M.J. Psychologichni mehanizmy rozvytku osobystosti / M.J. Boryshevs'kyj // Pedagogika i psihologija. – № 3 (12). – 1996. – K.: Pedagogichna dumka, 1996. – S. 26–33.

3. Drygus M.T. Do problemy teoretyko-metodologichnyh zasad doslidzhennja psihologichnyh mehanizmiv osobystisnoi' efektyvnosti shkoljara / M.T. Drygus // III Vseukrai'ns'kyj psihologichnyj kongres z mizhnarodnoju uchastju “Osobystist' u suchasnomu sviti”. – K.: DP “Informacijno-analitychne agentstvo”, 2015. – Ch. 2. – S. 161–164.

4. Kondratenko L.O. Psychologija pervynnoi' shkil'noi' neuspishnosti: monografija / L.O. Kondratenko. – Chernigiv: Desna Poligraf, 2017. – 488 s.

5. Kremen' V. G. Vstup / V. G. Kremen' // Naukove zabezpechennja rozvytku osvity v Ukrai'ni: aktual'ni problemy teorii' i praktyky (do 25-ricchja NAPN Ukrai'ny). Zbirnyk naukovyh prac'. – K.: Vydavnychyj dim «Sam», 2017. – S. 6-7.

6. Maksymenko S.D. Psychologichni mehanizmy stanovlennja ta zdijsnennja osobystosti / S.D. Maksymenko // Problemy suchasnoi' psihologii': Zbirnyk naukovyh prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / Za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufrijevoi'. – Vyp. 11. – Kam'janec'-Podil's'kyj: Aksioma, 2011. – S. 3–11.

7. Maksymenko S.D. Mehanizmy rozvytku osobystosti / S.D. Maksymenko // Problemy suchasnoi' psihologii': Zbirnyk naukovyh prac' Kam'janec'-Podil's'kogo nacional'nogo universytetu imeni Ivana Ogijenka, Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny / Za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufrijevoi'. – Vyp. 26. – Kam'janec'-Podil's'kyj: Aksioma, 2014. – S. 7–21.

8. Maksymenko S.D., Klymenko V.V., Tolstouhov A.V. *Psychologichni mehanizmy zarodzhennja, stanovlennja ta zdijsnennja osobystosti* / S.D. Maksymenko, V.V. Klymenko, A.V. Tolstouhov – K. : Vyd-vo Jevropejs'kogo universytetu, 2010. – 152 s.

9. Mashbic E.I. *O doopredelenii uchebnyh zadach* / E.I. Mashbic // *Jeksperimental'nye issledovanija po problemam usovershenstvovanija uchebno vospitatel'nogo processa v nachal'nyh klassah i podgotovka detej k shkole: materialy II Vsesojuznogo simpoziuma* : V z ch. – Tbilisi, 1974. – Ch. 1. – S. 375-390.

10. Mashbic E.I. *Psihologo-pedagogicheskie problemy komp'juterizacii obuchenija* / E.I. Mashbic. – M. : Pedagogika, 1988. – 192 s.

11. Mashbyc' Ju.I. *Dovyznachennja uchbovoi' zadachi jak psihologichnyj mehanizm navchannja* / Ju.I. Mashbyc' // *Tvorcha spadshhyna G.S. Kostjuka ta suchasna psihologija. Do 100-richchja vid dnja narodzhennja G.S. Kostjuka. Materialy III z'i'zdu Tovarystva psihologiv Ukrai'ny.* – K., 2000. – S. 121–122.

12. Mashbyc' Ju.I. *Psychologichni mehanizmy navchannja: teoretyko metodologichni zasady* / Ju.I. Mashbyc' // *Teorija i tehnologija proektuvannja navchal'nyh system: Zbirnyk naukovykh prac' Instytutu psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny* / Za red. Mashbyc' Ju.I. – K., 2001. – Vyp. 2. – S. 3–15.

13. Mashbyc' Ju.I. *Psychologichnyj mehanizm dovyznachennja uchbovoi' zadachi: sutnist' i evrystychnyj potencial* / Ju.I. Mashbyc' // *Teorija i tehnologija proektuvannja navchal'nyh system* : Zb. nauk. prac'. – K., 2002. – Vyp. 3. – S. 3 - 17.

14. Mashbyc' Ju.I. *Psychologichni mehanizmy dystancijnogo navchannja* / Ju.I. Mashbyc' // *Teoretyko-metodologichni problemy rozvytku osobystosti v systemi neperervnoi' osvity. Materialy metodologichnogo seminaru APN Ukrai'ny 16 grudnja 2004 roku* / Za red. akademika S.D. Maksymenka. – K., 2005. – S. 189-201.

15. Mashbyc' Ju.I. *Psychologichnyj analiz navchannja jak upravlinnja uchbovoju dijalnistju* / Ju.I. Mashbyc' // *Aktual'ni problemy psihologii'. Psychologichna teorija i tehnologija navchannja* / Za red. S.D. Maksymenka, M.L. Smul'son. – K.: Milenium, 2006. – T. 8, Vyp. 2. – S. 6–24.

16. Mashbyc' Ju.I. *Psychologichni mehanizmy navchannja* / Ju.I. Mashbyc' // *Ukrai'ns'ka psihologija: suchasnyj potencial. Materialy Chetvertyh Kostjukivs'kyh chytan' (25 veresnja 1996 r.)*. – V 3-h tomah. – K.: vyd-vo DOK, 1996. – T.II. – S. 176-185.

17. Mashbyc' Ju.I. *Navchal'na tehnologija (psychologichnyj analiz)* / Ju.I. Mashbyc' // *Aktual'ni problemy psihologii'. Psychologichna teorija i tehnologija navchannja* / Za red. S.D. Maksymenka, M.L. Smul'son. – K.: Vyd-vo NPU imeni M.P. Dragomanova, 2009. – Vyp. 6. – S. 166-177.

18. Musijaka N.I. *Doslidzhennja stanovlennja ocinkovyh stavlen' jak mehanizmu osobystisnoi' efektyvnosti shkoljara* / N.I. Musijaka // *Aktual'ni problemy psihologii': Zbirnyk naukovykh prac' Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny.* – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2015. – T.VI. *Psychologija obdarovanosti.* – Vypusk 11. – S. 203–212.

19. *Osnovy novykh informacijnyh tehnologij navchannja* : Posibnyk dlja vchyteliv / Avt. kol.; Za red. Ju.I. Mashbyc' / Instytut psihologii' im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny. – K.: IZMN, 1997. – 264 s.

20. Pedagogichna psihologija : Hrestomatija : Navch. posibn. / L.V. Dolyns'ka, T.M. Lysjans'ka ta in. – K.: Karavela, 2014. – 368 s.
21. Smul'son M. L. Psihologija rozvytku intelektu : monografija / M. L. Smul'son. – K. : Nora-Druk, 2003. – 298 s.
22. Smul'son M. L. Psihologichni mehanizmy v koncepcii' navchannja Ju. I. Mashbycja / [Elektronnyj resurs] / M .L.Smul'son // Tehnologii' rozvytku intelektu, T.1, № 6, 2014. Rezhym dostupu http://psytir.org.ua/upload/journals/6/authors/2014/Smulson_Maryna_Lazarivna_Psihologichni_mehanizmy_v_koncepcii_navchannja_Yu_I_Mashybytsya.pdf
23. Smul'son M.L. Seredovyshe dystancijnogo navchannja: psihologichni zasady proektuvannja / M.L. Smul'son // Aktual'ni problemy psihologii'. Psihologichna teorija i tehnologija navchannja / Za red. S.D. Maksymenka, M.L. Smul'son. – K.: Milenium, 2006. – T. 8, Vyp. 2. – S. 27-39.
24. Smul'son M.L. Dorosla ljudyna u virtual'nomu osvitu'omu prostori / M.L. Smul'son // Naukove zabezpechennja rozvytku osvity v Ukrai'ni: aktual'ni problemy teorii' i praktyky (do 25-richchja NAPN Ukrai'ny). Zbirnyk naukovyh prac'. – K. : Vydavnychyj dim «Sam», 2017. – S. 107-112.
25. Chepeljeva N. V. Teoretyko-metodologichni zasady samoproektuvannja osobystosti / N. V. Chepeljeva // Naukove zabezpechennja rozvytku osvity v Ukrai'ni: aktual'ni problemy teorii' i praktyky (do 25-richchja NAPN Ukrai'ny). Zbirnyk naukovyh prac'. – K. : Vydavnychyj dim «Sam», 2017. – S. 113-119.
26. Javors'ka-Vjetrova I.V. Dynamika rozvytku refleksyvnosti jak mehanizmu stanovlennja osobystisnoi' efektyvnosti na mezhi molodshogo shkil'nogo i pidlitkovogo viku / I.V. Javors'ka-Vjetrova // Naukovyj visnyk Chernivec'kogo universytetu: Zbirnyk naukovyh prac'. Vyp. 743. Pedagogika ta psihologija. – Chernivci: Chernivec'kyj nac. u-t, 2015. – S. 296–301.

Ця робота ліцензується відповідно до Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Авторське право (c) 2018 Drygus Mariya Trohymivna Другус Марія

Трохимівна

Отримано: 20.03.2018

Відрецензовано: 29.03.2018

Опубліковано: 11.04.2018

DOI: <https://doi.org/10.31108/3.2019.2.8.4>